

QƏMBƏR KƏRƏMİ
AMEA A.A. Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun doktorantı
e-mail:ghanbar_karami@yahoo.com

NADİR ŞAHDAN SONRA İRANDA MƏRKƏZİ HAKİMİYYƏTİN YOX OLMA SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: Nadir şah, İran, vəliəhd

Ключевые слова: Надир шах, Иран, наследник престола

Key words: Nadir shah, Iran, successor to the throne

XVI-XVII əsrlərdə dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Səfəvi imperiyası XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində dərin iqtisadi və ictimai böhran keçirirdi. İmperiyaya daxil olan xalqlar müstəqilləşmək üçün üsyanlar qaldırırdılar. Əfqanlar nəinki müstəqilləşdilər, hətta dövlətin paytaxtı İsfahanı ələ keçirdilər. Lakin əfqanların İranda ağalığı çox çəkmədi. Çünki əvvəlcə adı Nadirqulu, sonra Təhmasibqulu, daha sonra isə Nadir şah olan bir cəsur Aərbaycan türkünün vasitəsilə onlar aradan götürüldülər. Nadir təkcə əfqanları ölkədən çıxarmaqla kifayətlənmədi. O, özbəkləri məğlub edib, osmanlıları ölkədən qovdu, səfəvilərin hakimiyyətini Araz çayının şimalı və Xarəzmə qədər bərpa etdi. O, Əfqanıstanı, Pakistan, Hindistanın bir hissəsini də ələ keçirdi

Ancaq 1747-ci ildə Nadir şah sui-qəsd nəticəsində həlak olduqdan sonra onun imperiyası tezliklə dağıldı.

Bəs, Nadir şahın ölümündən İranda mərkəzi hakimiyyətin yox olmasının səbəbi nə idi? Nə üçün Nadir vəliəhdini kor etdikdən sonra özünə canişin təyin etmədi? Halbuki onun ikinci oğlu Nəsrulla Mirzə böyük rəşadət göstərmiş, qabiliyyətli varis idi və kor edilmiş qardaşının yerini tuta bilərdi.

Nadirdən sonra məmləkətin çox hissəsi Kərim xan Zəndin əlinə keçdi. Lakin o, şah ləqəbini qəbul etmədi. 1779-cu ildə Kərim xanın ölümündən sonra isə İranda qarışıqlıq ən yüksək səviyyəyə çatdı. Bu vəziyyət Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölkəni birləşdirmək üçün ayağa qalxdığı vaxta qədər davam etdi.

Belə nəzərə çarpır ki, vəliəhdin kor edilməsi, yeni vəliəhdin təyin edilməməsi, Nadirin ruhi sarsıntılar keçirməsi, nəhayət, onun qətli və mərkəzi hökumətin yoxa çıxması təbii tarixi amillərlə bağlı olmuşdur.

Bu mövzuda çoxlu sayda elmi tədqiqat aparılmış, ümumilikdə Nadir şah dövlətinin formalaşması və sonra onun aradan götürülməsi haqqında yazılsa da, bu proseslərin baş vermə səbəbləri elmi şəkildə izah edilməmiş, sadəcə onu xatırlamaqla kifayətlənmişlər.

Xatırlanan mövzuda xarici mütəxəsislərin ingilis, rus və başqa dillərdə yazıları mövcuddur. Bu yazıların bəzilərində Nadir Napoleon Bonaparta bərabər tutulur və hətta bəzən o daha böyük fəth kimi təqdim olunur. Nadirin hakimiyyəti illərində ondan daha çox qorxan ruslar da onun haqqında geniş məlumatla malikdirlər. İran daxili tədqiqatlarda da mərkəzi hakimiyyətin formalaşması və sonralar onun aradan getməsi təəssüf hissi ilə qeyd olunur. Bizdə bu barədə öz mülahizələrimizi bildirək:

1722-ci(m) (1135-ci q) ildə İsfahanın təslim olması ilə iki yüz ildən artıq şiə sufi padşahlığı üsul-idarəsi ilə idarə olunan, insanların qəlbində və gördükləri əməli işlərdə yüksək yer tutan səfəvi sülaləsinin ömrü başa çatdı. Az bir fasilədən sonra Xorasanın Əbyurd

mahalında yüksələn Nadirqulunun II Şah Təhmasibə qoşulması nəticəsində Səfəvi imperatorluğunu ələ keçirən əfqanlar öz hakimiyyətlərini 7 ildən çox saxlaya bilmədilər və Əşrəf Əfqan qaçarkən Seyistanda tutulub başı bədənindən ayrıldı.

Ancaq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edən Təhmasibqulu xan [Nadir], ali hakimiyyəti ələ keçirmək qərarına gəldi.

1736-cı ildə Muğan çölündə çağırılan qurultayın qərarı ilə səltənət Nadir şah Əfşara verildi. O, bundan sonra xəbərsiz Hindistana qoşun yeritdi. İki oğlu ilə Səbzəvarda yaşayan II şah Təhmasib İran vəliəhdin-Rzaqulu Mirzənin ətrafındakıların qurduğu hiylə nəticəsində onun göstərişi ilə qətlə yetirildi. Baş verən bu hadisə sanki atasının ondan inciməsi və tacdar atanın göstərişi ilə onun kor edilməsi üçün üç il sonra bir dəlil oldu. [1, II c, s. 520-521]

Nadir öldürüldükdən sonra hərəmçilik bütün keçmiş Səfəvi ərazilərini bürüdü. Bu vəziyyət 15 il davam etdi. Kərim xan Zəndin ölkənin əksər hissəsinə nəzarəti ələ keçirməsi nəticəsində nisbi sakitlik yarandı. Onun ölümü ilə yenidən ölkəni iğtişaş bürüdü və öləndən sonra vəkilin (Kərim xanın-tərc.) cəsədinin üç gün ortalıqda qalıb sonra dəfn olunması bunun nümunəsi idi. Bu vəziyyət 20 il davam etdi. Ölkənin məntəqələrində qacarlar hakimiyyətinin bərpa olunması bir növ bütün İranda birliyin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. XIX əsr (miladi) tarixçisi İbn Xəldun bir sosioloq kimi "Ələbr" adlı kitabına yazdığı müqəddimədə bu qərara gəlir: "Bədəvi mədəniyyəti və bu mədəniyyətin banisi olan "Əsəbiyyət"¹ öz arxasına inkişaf gətirəcəkdir ki, inkişaf etmiş mədəniyyətə, maarifə bənzəyəcəkdir". Ancaq mədəniyyət o səviyyəyə yaxınlaşanda fəsada doğru istiqamətini dəyişir və təbii həyatda canlı varlıqların başına gələn kimi onun da qocalıq dövrü başlayır. [2, I c, s.320]. Ali mədəniyyət təbii üsullarla ölmürlər. Onların bədəvi mədəniyyətli insanlar vasitəsilə yox edilirlər. Bu fətlər yeni bir dövlətin əsasını qədim dövlətlərin formasında ilə qururlar və nəticədə ali mədəniyyətə doğru irəli gedirlər. Bu insanlar da öz növbələrində fəsada meyilli olacaqlar və onun davamçısı isə başqa fətlər tərəfindən məğlub ediləcəklər [2, I c., s.320].

Bu çarxın əsas hərəkətvericisi əsəbiyyətdir və onun bədəvi mədəniyyətində olması təbiidir. Əsəbiyyətin şəhərlərdə, asayışda özünə yer tutmaması, dəstə başçıları vasitəsilə vergilərdən çoxlu pay götürülməsi bərabərsizlik əmələ gətirir və dəstə başçıları özlərinə yeni hamilər axtarır ki, bu dəstələrin özü daha yüksək bir əsəbiyyətin vasitəsilə məğlubiyyəti ardınca gətirəcəkdir. [2, I c. s.295-296].

İbn Xəldun nəzəriyyəsinə əsasən demək olar ki, Səfəvi hökuməti öz sonuna çatmışdı. Ona görə ki, çox tələb etmək, fəsad o səviyyəyə çatmışdı ki, əfqanların etirazlarını hökumətin dəstə başçıları (şah) eşitmirdi. Bu da əfqan bədəvilərinin paytaxtı tutmasına səbəb oldu.

Hamilər arasında onların ən bədəvisi- Nadirqulu (onun atası Əbyurdda dəritikən idi) vəziyyəti ələ ala bildi. "Bütün mənəb sahiblərini, əsgərlərini öz adı ilə çağırır. Bir müddət xidmət etmiş bütün döyüşçülərini tanıyırdı." [3, səh.198-199]. Ancaq o da Hindistandan qayıtdıqdan sonra qardaşının qanını, intiqamını almaq üçün ləzgiləri tənbeh etdi. Nadir, Hindistan sərvətinin bərkəti ilə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Artıq o əfv etməyi bacarmırdı. Buna görə də ləzgilər ona çox böyük zərbələr vurdu. Nəhayət, Nadir şah yeni hamilər tapanda (istəyirdi ki, orduda olan əfqanların vasitəsilə zabitlərini aradan götürsün) köhnə sərdarları tərəfindən öldürüldü. Ondən sonra İran taxt-tacını istəyən çox idi. Ancaq onların arasında ən bədəvi qrup, yəni zəndlər (Necə ki, Əlimərdan xan Bəxtiyarinin Məhəmmədhəsən xan Qacara yazdığı məktubda deyilirdi) ki, kiçik bir lor dəstəsindən ibarət idi

¹ Əsəbiyyət- öz yaxın adamlarının qeyrətini çəkmə.

ki, məmləkətin bir çox hissəsini ələ alıb, keçmişdə məşhur olan sərkərdə və hakimlərə qələbə çaldı.

İmperiyanın dağılmasında Nadirin ölümündən başqa, digər bir dəlili də nəzərə almaq lazımdır. Bu da camaatın böyük bir hökumət, böyük bir imperatorluqda əlaqəsinin olmaması idi

Con Kent Qalbraytın fikrincə “Qüdrətin dəqiq elmi təhlildə “üç rəqəmi” ilə yaxın bağlılığı var, yəni üç, qəbil şəxsiyyət tənbehi, təsviri və əqnaidən (qane etmək) ibarət olan bu üç vasitənin mahiyyətini, təşkilatlanmasını, ondan istifadə və icra hüququnu yerinə yetirir”

Təşkilat-əqna (qane etmək) qüdrəti ilə, malikiyyət-təşviq etmək (şövqləndirmək), şəxsiyyət isə tənbeh qüdrəti ilə bağlıdır. [4, s.76]. Bir hökumətin bünövrəsinin qoyulmasında şəxsiyyətin rolu və onun qüdrəti başlıca məsələdir. Təşkilatçılıq və idarəetmə qüdrəti onun ardınca meydana çıxacaqdır.

Qalbrayt, rəhbərin gördüyü işin də onun ətrafındakı camaatın təsiri ilə həyata keçdiyini söyləyir:

“Bəlkə də belə nəzərə çarpar ki, rəhbər-başqalarını öz iradəsinə müti edən şəxsdir. Xeyir, rəhbər o kəsdir ki, özünü camaatın əqidəsinə həmahəng edib, öz baxışlarını onların istəyinə uyğun şəkildə yönəltmək məharətini göstərə bilsin [4, s. 83].”

Belə görünür ki, Nadir övladını kor edib özünə canişin də təyin etmədi. Çünki onun ətrafındakılar və sərdarlar bu cür istəyirdilər. Vəliəhd Rzaqulu özünü kifayət qədər ləyaqətli və bacarıqlı bir şəxs kimi göstərmişdi. O, atası bir yerə gedərkən məmləkəti ləyaqətlə idarə edərək qızılbaşlardan ibarət 12000 nəfərlik qvardiya düzəltdi. Badqışda atasının istiqbalına gedərkən Nadir şah sonra bu qvardiyanı görüb onun dağıdılmasına göstəriş verdi. Bundan sonra oğluna cəmi 40 nəfər mühafizə dəstəsi verən ata onun ürəyini almaq üçün dedi: “Eşitmişəm ki, qoşunu əlindən aldığım üçün incimisen? İran camaatı iki dəsgaha dözə bilmədikləri üçün onu birləşdirdim. Bu dövlət, bu qoşun, bu var-dövlətin hamısı sənindir.” [1, I c., s. 520].

Nadir başa düşmüşdü ki, camaat iqtidarpərəstliyi görmək istəyir. Yoxsa, öz cəsur oğlunu bir məntəqənin hakimi təyin edirdi. Vəliəhdin atdığı digər addımlar, o cümlədən, Nadir olmayanda onun təyin edib seçdiyi sərkərdələr və valilərin dəyişdirilməsi, Nadirin göstərişinə baxmayaraq Əbulfeyz xanın qızına evlənməkdən imtina etməsi, 1153-cü ilin novruz bayramında bütün İran başçılarını yığaraq məclis təşkil etməsi, Nadirin ölkədə olmamasından istifadə edərək İrana qoşun yeridən Bağdad hakimi Əhməd paşanı tutmaq istəməsi, bəzilərinin bunu Muğan çölündə çağırılan qurultayın bənzəri-səltənəti özünün ixtiyarına keçirmək kimi qiymətləndirmələri və bədbinçiliyə səbəb olan hər bir başqa şeylər sonda onun gözlərinin çıxarılıb kor edilməsinə səbəb oldu və bütün bu zəhərlənmiş mühitdə baş verdi. Əksinə, o bunları vəliəhdin ləyaqət və cəsarəti kimi qiymətləndirə bilər, xudpəsəndlik, mənfi məqamlar kimi deyil, onun bacarığı kimi hesab edə bilərdi.

Sui-qəsd məqsədilə Nadirə atılan güllə vəliəhdin kor edilməsinə səbəb oldu. Bu məsələ şübhəli olaraq qaldı. Ancaq bu hadisəni vəliəhdin tərəfdarları törədildiyi güman edildiyi üçün o kor edildi. Ancaq Nadir vəliəhdin kor edilməsi əmri yerinə yetirildikdən sonra oğlunun gözləri ona gətirilərkən qəmli-qəmli kor övladının başını əlləri ilə tutdu. Oğlu ona dedi ki, sən mənim yox bəlkə də öz gözlərini kor etdin. [1, II c, səh. 643]. Con Melkom yazır ki, Rzaqulu dedi:- sən İranın gözlərini çıxartdın [5, II c, s.51]. Sanki Rzaqulu Nadirin ətrafındakıların mühitini dərk edir və belə fikirləşirdi ki, onlar Nadirin özünü də artıq istəməyəcəklər və vəziyyət o səviyyəyə çatacaqdır ki, ondan layiqli vəliəhd tələb edəcəklər. Buna görə də Nadir Rzaqulunu kor edəndən sonra ayrı vəliəhd təqdim etmədi, ona görə ki, ətrafdakılar bunu

ondan tələb etmirdilər. Mirzə Mehdi Astrabadi yazır ki, Nadir vəliəhdliyi başqa övladlarına təklif etdi, lakin onlar hiylənin qorxusundan bunu qəbul etmədilər. [6, s.].

Nadir şah vəliəhdin canişinliyini və təqdimatını səfəvi hökumətindəki formada etmədi. Mərkəzi hakimiyyətdən müsbət heç nəyi qalmayan, eləcə də onun eyiblərini əla şəkildə özündə saxlayan o hökumətin axırlarında bütün ən yaxşı nəyi varsa, saxlamışdı. Buna görə həmin məsələyə fikir vermədilər. Əlbəttə mərkəziyyətin olmaması və iğtişaların yarım əsrə qədər orada davam etməsi imkan vermədi ki, mərkəzi hökumət tərəfdarları qüvvətlənsin. Necə ki, Mirzə Məhəmməd Kələntər və Hacı İbrahim xan Kələntər Şirazinin yazılarında görünəcəkdir. Nadir hətta çadırdə yuxudan oyanıb sərdarlarını görərəkən bir qolu kəsildiyinə baxmayaraq onlara dedi ki, nə istəyirsiniz? Hər nə istəyirsinizsə gedin, götürün. Ancaq onlar onun başını istəyirdilər.

O qətlə yetirildikdən sonra əmirələr, sərdarlar və başqalarının rəftarları haqqında çox düşünmək lazım olacaq idi. Əhdsındırmaq, aldatma, kor edib qətlə yetirmə, hiyləgərlik özünün ən yüksək səviyyəsində işə düşəcəkdir.

Fərdlər öz zamanətlərinin övladlarıdır. Əgər biz mülahizə etsək ki, rəhbərlər tarix və hadisələrdə mamaçadırlar və hadisənin doğuşuna kömək edirlər, o zaman anlayacağıq ki, Nadirin ətrafında olanlar və əhali o arzuladıqları şeyin ki, rəhbərin öz dilindən çıxsın və onun həyata keçməsinə isəyirdilər. Camaat üsyançılar tərəfindən paytaxtın tərəfindən paytaxtın tutulması, xarici dövlətlər tərəfindən ölkənin qərb və şimali qərbinin işğal edilməsi nəticəsində iranlıların qüruruna vurulan yaraları sağaltmaq və o qüruru geri qaytarmaq istəyirdi. Eləcə də bir əsrə qədər xəbər-ətər olmayan nüfuz genişliyi onları hətta Dehliyə çatdırdı. Elə ki, bu məqsədlər həyata keçirildi, bir daha qüdrətli mərkəzi hökuməti qorumaq yaddan çıxdı və bu da sonrakı hadisələrin-güclü vəliəhdin kor şikəst edilməsi, onun ardınca şahının öldürülməsi siyasi dağınıqlığın meydana gəlməsinə səbəb oldu. Hadisələrin sonrakı gedişi belə idi ki, mütəmləkəçi dövlətlər öz işğalçılıqlarının zirvəsində idilər. Bu da İran torpaqlarının bir qisminin ondan qoparılmasına səbəb oldu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Kazım Mərvi. Aləmarə-ye Naderi. Məhəmmədəmin Riyahi, Zəvvar nəşriyyatı. 1362.
2. İbn Xəldun Əbdürrəhmən. Müqəddimə. Tərcümə Məhəmmədpərvin Gülabadinindir. I c, V çapı. Elm və mədəniyyət nəşriyyatı, 1366.
3. Freyzer Ceymz Beyli. Tarix-e Nader şah-e Əfşar. Narirülmülkün tərcüməsi. Tehran, Pasarqad nəşriyyatı. 1363.
4. Qalbrayt Con Kent. Kalbədşennasi-ye qadrət. Əhməd Şəhsanın tərcüməsi. Tehran, Neqarəş nəşriyyatı.
5. Melkom Sercan. Tarix-e İran. İsmayıl Heyrətin tərcüməsi, Tehran, Yasavuli nəşriyyatı. 1362.
6. Astrabadi Mirzə Mehdi. Tarix-i cəhanqoşa-yi Naderi. Abdullah Ənvarın Çalışması ilə. Tehran, Əncümən-i asr-i melli, 1341.

ГАМБАР КАРАМИ

**ПРИЧИНЫ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ВЛАСТИ
В ИРАНЕ ПОСЛЕ НАДИР ШАХА**

В статье анализируются причины не возникновения нового единого государства после убийства Надир-шаха Афшара в 1747 г. и распада созданного им государства. Одной из причин этого процесса автор видит в продолжающихся около полвека феодальных междоусобицах. Другой причиной, по мнению автора, является нежелание населения восстановления снова сильной центральной власти.

GAMBAR KARAMI

**THE REASONS OF DISAPPEARANCE OF THE CENTRAL
POWER IN IRAN AFTER NADIR SHAH**

The article Nadir Shah Afshar in 1747, after the disintegration of the state and the state's inability to establish the reasons for the investigation. The reason for this is the author's first half-century as a feudal war is to continue. Another reason was the center of power from the transformation.

Rəyçilər: t.ü.f.d. İ.Məmmədova, t.e.d. S.Məmmədov.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Ümumi tarix" şöbəsinin 03 dekabr 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol N 07)